

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

**Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти
усіх галузей знань**

**VIVERE!
VINCERE!
CREARE!**

Київ 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ІСТОРИЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти
усіх галузей знань

Київ 2021

УДК 930.85(477)(038)

I 907

Укладачі: *С. В. Литвинська* – канд. філол. наук, доц.;
Н. О. Сенчило – канд. філол. наук;
Л. Г. Скуратівська – доцент;
Т. М. Чухліб – ст. викладач

Рецензенти: *О. М. Цапко* – канд. іст. наук;
Н. Г. Красножон – канд. іст. наук;
У. П. Кошетар – канд. іст. наук

Затверджено науково-методично-редакційною радою Національного авіаційного університету (протокол № 2/20 від 15.12.2020 р.).

I 907

Історія української державності та культури. Словник основних понять : навч.-метод. посібник / уклад. : С. В. Литвинська, Н. О. Сенчило, Л. Г. Скуратівська, Т. М. Чухліб. – К. : НАУ, 2021. – 56 с.

Словник основних понять укладено відповідно до програми дисципліни «Історія української державності та культури». Містить основні історичні та культурологічні терміни.

Для здобувачів вищої освіти усіх галузей знань і спеціальностей.

ВСТУП

Основою впорядкування лексики у запропонованому словнику є тлумачення опорних термінів, що є ключем до опанування дисципліни «Історія української державності та культури». У словнику, відповідно до навчальної програми дисципліни, зібрано найуживаніші істориками та теоретиками культури тематичні терміни. Опрацювання матеріалів словника з дисципліни «Історія української державності та культури» сприяє засвоєнню студентами нової лексики, дає можливість коректно і творчо застосовувати набуті знання з історії української державності, розуміти складні культурознавчі поняття, правильно трактувати події історичного минулого України. Це допоможе орієнтуватися в сучасному суспільно-політичному житті та сприятиме формуванню впевненої соціальної позиції особистості незалежно від сфери діяльності.

Укладачі словника ставили собі за мету зробити його ясным для сприйняття. Поняття подаються у традиційному алфавітному порядку, що допоможе студенту швидко орієнтуватися у запропонованих історичних та культурологічних поняттях.

Матеріал словника допоможе окреслювати в домінантних рисах культурні епохи у світовому контексті на різних історичних етапах їх розвитку та розуміти явища сучасної культури.

Словник з дисципліни «Історія української державності та культури» є актуальним і незамінним як компактний навігатор у системі більш розгалуженого комплексу понять, а відтак очевидно є його практична зорієнтованість. Охоплюючи систему термінів, наведених у спеціальних монографіях та довідкових виданнях, словник, з огляду на його лаконічність, сприяє швидкому орієнтуванню студента в просторах історичної та культурологічної термінології, оптимізуючи виконання навчальних завдань. Він розрахований також на використання в самостійній та індивідуальній ро-

боті студентів у процесі вивчення дисципліни, отже, відповідає робочій програмі та принципам кредитно-модульної системи навчання.

Є підстави сподіватися, що матеріали словника основних понять із дисципліни «Історія української державності та культури» стануть тією початковою базою, що покликана позначити в ментальній карті сучасного студента його зацікавленість процесами державотворення та етнокультурним розвитком на українських теренах у контексті світового масштабу.

Словник основних термінів укладав колектив авторів, кожен з яких долучився до впорядкування таких частин:

Литвинська Світлана Віталіївна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та культури — поняття А – Г, загальний обсяг — 25 %;

Сенчило Надія Олексіївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та культури — поняття Д – К, загальний обсяг — 25 %;

Скураківська Людмила Григорівна — доцент кафедри філологічних та природничих дисциплін — поняття Л – О, загальний обсяг — 25 %;

Чухліб Тетяна Михайлівна — старший викладач кафедри української мови та культури — поняття Р – Ш, загальний обсяг — 25 %.

А

Абси́да (або апсида) — вис-туп будівлі, здебільшого пів-круглий у плані (зовні іноді багатокутний або квадратний), перекритий півкуполом або зімкнутим півсклепінням. Упер-ше абси́ди з'явилися в давньо-римських базиліках. У христи-янських церквах абси́да — вів-тарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід.

Абсолю́т — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не за-лежне. У філософії під абсо-лютом розуміють Бога, суб-станцію, ідею (Гегель). Абсо-лютно протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абсолютизм — абсолютна, необмежена форма правління, за якої верховна влада пов-ністю належить монархові — імператору, королю, царю. Не-обмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імпе-ратора, короля) і за якої дося-гається надзвичайно високий ступінь централізації держав-ної влади.

Абстракціо́нізм — відокремле-ний, відірваний — напрям у мо-

дерністському мистецтві ХХ ст., що ґрунтується на повній від-мові від реалістичного зобра-ження предметів і явищ.

Абстракція — мислене від-окремлення окремих власти-востей предметів і перетво-рення їх на самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість і т. п.). Біль-шість наукових понять утво-рені в такий спосіб.

Авангарди́зм — узагальню-ючий термін для позначення новаторських напрямів у ху-дожній культурі ХХ ст., для яких характерний пошук но-вих, нетрадиційних засобів ви-раження.

Автоно́мія — самовряду-вання певної частини держави, що здійснюється в межах, пе-редбачених загальнодержавним законом (Конституцією).

Автори́таризм — антиде-мократична та антиправова кон-цепція і практика здійснення влади; політичний режим, яко-му притаманні зосередження у руках однієї людини або ж не-великої групи осіб необмеже-ної влади, повна відсутність або ж абсолютна фіктивність представницьких інститутів та систем поділу влади.

Автохто́ни — корінні жителі, місцеві жителі країни чи території.

Автохто́нний — місцевий, приналежний за походженням до певної території.

Агіта́ція — поширення певних ідей або лозунгів за допомогою різноманітних засобів: бесід, виступів у пресі, по радіо, телебаченню, кіно, театру, політичної та художньої літератури; один зі засобів політичного впливу на маси, ідеологічна зброя боротьби класів та їхніх партій.

Агностици́зм — філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу та його закономірностей.

Агресія — у сучасному міжнародному праві будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави (чи групи держав) проти іншої, яке має на меті загарбання території, ліквідацію або обмеження політичної незалежності, насильницьке підкорення народу (нації).

Акаде́мія — назва наукових організацій чи установ, академій наук, а також навчальних закладів. Слово «академія» походить від назви філософської школи, що була створена Платоном близько 395 р. до н.е. і розташовувалася в маслиново-

му гаї поблизу Афін; названа на честь героя Академа.

Акватинта — технічний різновид поглибленої гравюри на металі, що ґрунтується на травленні азотною кислотою, вкритої тонким шаром кислото-стійкої металевої пластинки, на яку було нанесено голкою рисунок. Технікою акватинти художник намагається досягти на папері враження розмитого рисунка тушшю чи аквареллю.

Акведук — арковий міст із лотком або трубою, яким пропускали водовід через ріки, шляхи, яри.

Акмеї́зм — модерністська течія в російській поезії початку ХХ ст. Акмеїсти проголосили відхід від символізму з його містицизмом, зашифрованою багатозначністю слова і прагнули повернутися до світу реальності. Для поетів-акмеїстів характерна філософська проблематика і відмова від соціальних проблем.

Аксиоло́гія — вчення про цінності. Окрема філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксио́ма — твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

Акт — офіційний документ, запис, протокол.

Акультурація — процес набуття одним народом тих чи інших форм культури іншого народу, який відбувається унаслідок спілкування цих народів.

Алегорія — поетичний вислів з переносним значенням, у якому абстрактне поняття або судження передається через конкретний художній образ.

Алхімія — назва донаукової хімії, в основі якої лежала помилкова ідея про можливість перетворювати неблагородні метали на золото та срібло за допомогою «філософського каменя». Ідея зародилася в Китаї, Індії, Єгипті, але поширення набула в Західній Європі.

Альманах — неперіодична літературна збірка творів різних авторів.

Альтернатива — вибір між двома суперечливими можливостями.

Амбразура — отвір в оборонних спорудах і бронебаштах для стріляння і спостереження.

Ампір — стиль в архітектурі та декоративному мистецтві, який виник наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Франції за Наполеона I, слугував утіленням ідеї державної могутності, заснований на наслідуванні античних зразків.

Амфітеатр — 1) у давньогрецькому театрі місця, розташовані півколом на схилах пагорбів; 2) давньоримська будівля для видовищ еліптичної форми з ареною посередині, навколо якої уступами вгору розміщені місця для глядачів.

Аналогія — умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливість схожість за іншими ознаками. Аналогія лежить в основі моделювання.

Анархізм — ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої лежить заперечення державного управління суспільством; невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля.

Анексія — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Анімізм — 1) віра в існування душі і духів, які керують матеріальним світом; 2) вірування первісних людей, віра в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності.

Ансамбль — в архітектурі та містобудуванні — гармонійна єдність споруд, творів монументальної мистецтва.

ментально-декоративного мистецтва, зелених насаджень; цілісність просторової композиції, пропорційність співвідношень частин і цілого; силует, пластика, колір.

Антаблемент — верхня частина споруди, що спирається на колони.

Античне мистецтво (лат. *antiquus* — давній) — назва давньогрецького і давньоримського мистецтва; виникла в епоху Відродження.

Антропогенез — 1) розділ антропології — наука про походження людини; 2) процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Антропологія — наука про походження й еволюцію людини, утворення рас.

Антропоцентризм — філософський принцип, згідно з яким людина є центром Усесвіту й найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Анфілада — ряд прямолінійно розташованих суміжних кімнат, з'єднаних дверима або відкритими арками, що розміщені по одній осі.

Апокрифи — книги, твори на біблійні теми, які не увійшли до складу біблійного канону, офіційно не визнані, близькі до житійної літератури.

Апологет — захисник, оборонець кого-, чого-небудь.

Ареал — зона поширення видів тварин, рослин, корисних копалин, мов, діалектів тощо.

Аристократія — 1) форма державної влади, коли владу має найвищий стан; 2) шляхетчина — назва багатого й родовитого стану у феодальних і буржуазних державах, що має різні родові привілеї; 3) переносно — аристократ таланту, багатства тощо.

Арістотелізм — філософське вчення. Основоположником його був давньогрецький філософ Арістотель. Предметом науки Арістотель вважав загальне, те, що досягається розумом. Загальне, на думку Арістотеля, існує тільки в чуттєво сприйманому одиничному і пізнається через нього. Критикуючи теорію ідей Платона (див. **Платонізм**), за якою реально існують лише загальні ідеї, а конкретні речі є тінями ідей, Арістотель сутністю вважав конкретні речі, а поняття — їхніми відображеннями. За його вченням, конкретні речі є першою сутністю, а поняття (роди й види) — другою. Його філософії властива стихійна діалектика, у ній значне місце посідає вчення про становлення. А. визнавав чотири принципи суцього: фор-

му, завдяки якій дана річ є саме такою; матерію, або пасивну можливість буття речі; спонукальну причину; мету. Першоджерелом руху А. визнав «форму форм» — Бога. Підкреслював збіг форм мислення з формами буття. За етикою А., найвищими благами людини є мудрість і доблесть, а також фізичне здоров'я і щаслива доля; досягти блага людина може завдяки притаманній їй розумовій діяльності. Філософія А. мала вплив на подальший розвиток філософської думки. У добу Середньовіччя вчення А. стало основою схоластики.

Арка — криволінійне перекриття прорізів у стіні (вікон, дверей, воріт) або прольотів між опорами — стовпами, колонами, пілонами.

Аркада — ряд однакових за формою і розмірами арок, що спираються на стовпи або колони. Застосовують переважно при спорудженні відкритих галерей.

Аркбутан — зовнішня опорна кам'яна або цегляна напіварка, що передає горизонт, розпір від склепіння на зовнішні стіни та контрфорси.

Археографія — галузь історичної науки, що вивчає питання, пов'язані з виданням пам'яток письменства.

Археологія — галузь історичної науки, що вивчає історичне минуле людського суспільства на основі речових пам'яток (знарядь праці, предметів побуту, зброї, прикрас, жител, місць поселення, поховання).

Архетип — неусвідомлена базова схема уявлень, загальна для всіх людей незалежно від їх етнічної приналежності, мови, культурної традиції тощо.

Архітектура — 1) будівельне мистецтво, проектування й будівництво споруд; 2) мистецький характер споруди.

Архітектурні ордери — система архітектурних засобів і прийомів композиції, що виражається певною структурою й художньо-образним виявом складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. Основні різновиди А. о. — доричний, іонічний, корінфський. А. о. складається з трьох основних частин: колони, її підніжжя — стилобата й антаблемента, що спирається на колону. Колона (крім доричної) має базу і завершується капітеллю. Антаблемент складається з архітрава, фриза й карниза.

Архітрав — головна балка, що перекриває прогін між колонами; нижня частина антаблемента.

Асиміляція — тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якого один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може відбуватись як природним, так і насильницьким шляхом.

Асиміляція — добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Аскетизм — 1) спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задоволень, крайньому обмеженні життєвих потреб; 2) релігійне подвижництво; 3) учення і практичний метод досягнення моральної досконалості шляхом саморегуляції людиною своїх тілесних потреб, обмеження і пригнічення чуттєвих потягів та бажань.

Б

База — основа колони, стовпа, або пілястри.

Базиліка — витягнута прямокутна в плані споруда, розділена вподовж колонами на 3–5 частин — нефів. Середній

неф вищий за бокові. У формі базиліки будували християнські храми.

Балада — ліро-епічний пісенний твір з гостро драматичним сюжетом, що відображає з точки зору народної моралі трагічні конфлікти, породжені надзвичайними чи фантастичними подіями, вчинками та фатальними збігами обставин в особистому, сімейному чи суспільному житті звичайних людей.

Балюстрада — невисока наскрізна огорожа балконів, терас, галерей, сходів або дахів, яка сформована з ряду фігурних балясин чи стовпчиків, угорі з'єднана горизонтальними перилами, плитою, а внизу спирається на цоколь у вигляді бруса, що може бути оформлений різними обломами.

Баптистерій — хрещальня, приміщення для здійснення обряду хрещення. Часто Б. — окрема споруда, кругла або багатогранна в плані, перекрита куполом.

Барельєф — вид скульптури, у якій випукла частина зображення виступає над площиною фону не більше, ніж на половину свого об'єму.

Бароко (вибагливий, дивний) — один із провідних художніх стилів кінця XVI — середини XVIII ст. Виник в Іта-

лії, поступово поширився в інших країнах Європи та в Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла й тіні.

Батьківщина — місце, де розміщені родинне гніздо, родинний усесвіт (хата, садиба, село, місто, край, країна), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками, де домівка всього етносу, який сприймається як велика родина, що проживає на землі своїх предків; спадщина предків.

Біблія — священна книга християнства, яка поділяється на дві частини — Старий Заповіт і Новий Заповіт — і складається з окремих книг, написаних різними авторами.

Біснале — виставка, фестиваль і т. ін., що проводиться раз на два роки.

Бікультуризм — самобутній сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, внаслідок окультурації, за якої між різнорідними етнічними елементами виникає своєрідний поділ сфер впливу.

Білінгвізм — функціонування двох мов для обслуговування

потреб етнічного колективу та його окремих членів.

Боді-арт — один із модерністських напрямів мистецтва, представники якого розглядають власне тіло як матеріал і об'єкт художньої творчості, розмальовують його, роблять надрізи.

Братства — усестанові організації, що створювалися наприкінці XVI — на початку XVII ст. при церквах і монастирях. Православні церковні братства матеріально підтримували церкву, відкривали школи, займалися книгодрукуванням та благодійництвом. Братства відігравали велику роль у боротьбі проти полонізації та окатоличення, відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців.

Братські школи — навчальні заклади в Україні XVI — XVIII ст. Почали створюватись у 80-х роках XVI ст. на кошти міщан — членів православних братств, а тому набули назви братських. Першою з'явилася Львівська братська школа (1586). Згодом аналогічні школи виникли у Рогатині, Перемишлі, Вінниці, Немирові, Кременці, Кам'янці-Подільському, Києві (1615) тощо. Головну увагу братських шкіл було спрямовано на вивчення рідної мови, пізніше —

грецької та латинської мов. Братські школи були важливими осередками формування національної свідомості, засобами боротьби за національну незалежність.

Буржуазія — пануючий клас капіталістичного суспільства, який володіє основними засобами виробництва, живе за рахунок експлуатації найманої праці.

Бурлеск — стиль сатиричної літератури, в основу якого покладено навмисну невідповідність між темою твору та мовними засобами, що створює комічний ефект. Наприклад, «Енеїда» Котляревського на тему однойменної героїчної поеми Вергілія.

Бюст — погрудне, переважно портретне зображення людини в круглій скульптурі.

В

Ваганти — у XII—XIV ст. мандрівні актори країн Західної Європи, що виконували антиклерикальні пісні та вистави.

Валова продукція — показник, що характеризує загальний обсяг виробництва продукції національної економіки, окремих промислових чи сільських підприємств у грошовому обчисленні.

Варвари — 1) у давніх греків та римлян назва чужоземців; 2) переносно — жорстокі, грубі люди, руйнівники культурних цінностей.

Вектор — величина, що характеризується розміром і напрямком.

Великодня драма — вид драматургії, який розповідає про розп'яття й воскресіння Ісуса Христа.

Вертеп — 1) печера; 2) розбійницьке, шахрайське кубло; 3) назва старовинного українського мандрівного лялькового театру XVII—XVIII ст., де поруч з різдвяною містерією показували й сценки з народного життя. Мав форму двоповерхового дерев'яного ящика. На другому поверсі показували різдвяну драму; на першому — механічно прив'язану до неї сатирично-побутову інтермедію.

Вертепна драма — дістала свою назву від вертепу; художній твір, що складається з двох частин: різдвяної драми і механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії; перша частина («свята») — більш-менш стійка, друга («народна») змінювалася залежно від місцевих умов, історичного періоду, здібностей самого вертепника.

Виховна функція культури — полягає в тому, що засвоївши попередній досвід, людство не

припиняє саморозвитку, а ре-
продукує культуру, ставить
перед собою нові життєві цілі
для задоволення. Культура не
лише пристосовує людину до
природного та соціального се-
редовищ, сприяє її соціалізації.
Вона виступає ще й фактором
саморозвитку людства, мате-
ріальних і духовних потреб.

Вівтар — 1) жертвник, міс-
це для жертвоприношень; 2) го-
ловне місце в християнському
храмі, розташоване в його схід-
ній частині й відокремлене вів-
тарною перегородкою.

Відродження, або Ренесанс —
1) культурно-філософський рух
кінця Середньовіччя — почат-
ку Нового часу, що ґрунтував-
ся на ідеалах гуманізму та орієн-
тувався на спадщину антич-
ності; 2) епоха в історії куль-
тури країн Західної й Цент-
ральної Європи, а також дея-
ких країн Східної Європи
(в Італії — XIV–XVI ст., в
інших країнах — кінець XV–
XVI ст.). Розрізняють Раннє В.
(XV ст.), Високе В. (кінець XV —
перша чверть XVI ст.), Пізнє В.
(друга–третья чверть XVI ст.).
Термін «В.» запровадив італієць
Дж. Вазарі в XVI ст. на
означення зв'язку з античною
спадщиною.

Візір — титул міністрів і
вищих сановників у багатьох
мусульманських країнах.

Війт — особа, яка очолюва-
ла місцеве управління або са-
моврядування в містах і селах
України XV–XVIII ст. (на Лі-
вобережній та Слобідській
Україні ця особа називалася
старостою).

Вікінги — учасники морсь-
ких походів скандинавів у кін-
ці VII — середині XI ст.; у Дав-
ній Русі були відомі під назвою
варягів, у Західній Європі —
норманів.

Вілла — замський будинок
із садом чи парком.

Віра — не обґрунтоване ро-
зумом прийняття існування чо-
гось (Бога, долі, моральних чес-
нот іншого, Атлантиди, науко-
вих об'єктів) за істину на ос-
нові лише внутрішнього суб'єк-
тивного переконання. У людсь-
кому суспільстві В. існує у
вигляді тих чи інших віровчень
(релігій, світоглядів, ідеологій,
концепцій).

Вірування — релігійні уяв-
лення людей, які сприймають-
ся на віру і становлять основу
релігійного світогляду, обрядів
та ритуалів.

Вітраж — твір монумент-
ально-декоративного мистецт-
ва з кольорового чи безбарвно-
го скла, на яке наноситься ма-
люнок спеціальними фарбами,
гравіруванням або витравлю-
ванням. Шматочки монтуються

за допомогою двотаврових балок, що спаюються оловом в єдину сюжетну композицію.

Воєwódство — адміністративно-територіальна структура в Україні у XV–XVIII ст. Поділ на воєводства було запозичено з Польщі.

Во́лость — 1) у Великому князівстві Литовському (XIV–XVI ст.) була часто тотожна повітові, хоча найчастіше означала меншу територіальну одиницю — складову частину повіту. 2) форма територіальної громади в Україні XIV–XVI ст., яка складалася як з окремих дворич та служб, так і з їх об'єднань (селищ, сіл, сілець).

Волюнтарі́зм — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головними факторами досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління та політичні наміри.

Г

Галере́я — 1) довге крите приміщення, одну з поздовжніх стін якого замінюють колони, стовпи або балюстрада; 2) видовжена зала з суцільним рядом великих вікон в одній із поздовжніх стін.

Гармо́нія — струнка узгодженість частин і цілого.

Гене́зис — походження, виникнення; процес утворення та становлення явища, що розвивається.

Геноци́д — винищення окремих груп населення чи етносів з расових, релігійних, націоналістичних чи інших мотивів.

Геополі́тика — політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) тієї чи іншої держави лежить співвідношення географічних факторів — просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Геральди́ка — допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби, кольорові емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам.

Герменевти́ка — один із філософських методів, який застосовується в гуманітарних науках. Суть герменевтики полягає в тлумаченні, розумінні феноменів культури. Якщо, скажімо, в астрономії приналежність ученого до тієї чи іншої культури (китайської, індійської, європейської) не впливає на істину, то в гуманістиці це ігнорувати не можна. Головні проблеми герменевтики — залежність інтеграції певного феномена від кон-

тексту культури, у якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гетьман — командувач військовими формуваннями українських козаків у XVI–XVIII ст., голова Козацької держави, створеної в ході Визвольної війни українського народу в II пол. XVII ст. Владні повноваження й прерогативи гетьмана протягом часу змінювалися.

Гільдії — станові спілки купців.

Гіперреалізм — течія в образотворчому мистецтві США та Європи, представники якої намагаються ретельно копіювати фотографію за допомогою живописних і графічних засобів.

Гіпотеза — 1) наукове припущення, що висувається для пояснення будь-якого явища і потребує перевірки на досліді та теоретичного обґрунтування, для того щоб стати достовірною науковою теорією; 2) недоведене твердження або здогад. Будь-яка гіпотеза повинна бути спростовуваною або доведеною. Незаперечні припущення (наприклад, аксіоми) гіпотезами не є.

Гносеологія — теорія пізнання, розділ філософії. Термін «гносеологія» був уведений і активно застосовувався у німецькій філософії XVIII ст.

Гончарство — традиційне ремесло, виробництво глиняного посуду, а також інших глиняних виробів (кахлів, іграшок, скульптур). Виникло в епоху неоліту і являло собою значний крок у розвитку продуктивних сил. За доби енеоліту гончарні вироби, крім утилітарного призначення, починають виконувати й естетичну функцію: їх оздоблюють орнаментом, розфарбовують кольоровими фарбами.

Горельєф — вид скульптури, високий рельєф, де зображення виступає над площиною фону більше як на половину свого об'єму.

Готика, або готичний стиль — художній стиль, що став завершальним етапом розвитку середньовічного мистецтва країн Західної та частково Східної Європи (між серединою XII й XV–XVI ст.). Зародився у Північній Франції. Готичне мистецтво переважно культове за призначенням і релігійне за тематикою. Особливе місце в мистецтві Г. посідає собор — високий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису. Готичний собор — це, як правило, 3–5-нефна базиліка з поперечним нефом-трансептом. Основним видом образотворчого мистецтва Г. є скульптура, яка набула глибокого ідейно-

художнього змісту та розвинених пластичних форм. Різноманітна тематика вітражів, що декорували віконні прорізи готичних храмів. У пізній Г. набули поширення скульптурні вівтарі в інтер'єрах, де об'єднані дерев'яна розфарбована й позолочена скульптура і темперний живопис на дерев'яних дошках. В епоху Г. досягли розквіту книжкова мініатюра й декоративне мистецтво, пов'язані з високим рівнем цехового ремесла.

Грав'юра — у графічному мистецтві окремий вид творчості. Грав'юрою називають відбиток на папері з дошки, на якій був вирізаний (награвірований) малюнок. Грав'юру поділяють на оригінальну і репродукційну. Оригінальна грав'юра виконана одноосібно художником від початку й до кінця, включаючи обробку дошки. Репродукційна грав'юра (з'явилася в Європі наприкінці XV ст.) відтворює оригінали живопису тощо. Поділяється на станкову, розраховану на самостійне існування, та книжково-журнальну як ілюстраційну. Існує багато різновидів грав'юрної техніки: різцева грав'юра, офорт, суха голка, мецотинто, м'який лак, акватинта, манера олівця, резерваж, лавіс, ксилографія, ліногра-

в'юра, грав'юра на камені й різних пластинках. Основні матеріали для грав'юри на металі — сталь, мідь, цинк, для грав'юри на дереві — самшит, пальма, граб, груша.

Граматика — 1) будова мови; 2) частина лінгвістики, що вивчає будову мови.

Графіка — вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пером, пензлем, вуглиною, або відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Графіті — написи та малюнки, надряпані на стінах і архітектурних деталях давніх будівель, а також на посуді та інших предметах.

Гривна (торквес) — 1) нашийна прикраса, що мала форму гладенького або витого обруча з дорогоцінного металу. В історичний період до Київської Русі Г. найчастіше виконувалася із золота, пізніше — зі срібла; 2) у Київській Русі — назва грошової одиниці.

Гробниця — архітектурна споруда, що містить тіло померлого та увічне його пам'ять.

Громадянське суспільство — суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке,

будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Гугеноти — протестанти-кальвіністи у Франції XVI–XVIII ст.

Гуманізм — 1) ідейний напрям культури доби Відродження, що утверджував право людини на земне щастя, ставив за мету боротьбу за визволення науки й людської особистості від обмежень схоластики; 2) теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Д

Дадаїзм — модерністська течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи початку XX ст. Характерні риси дадаїзму: антиестетизм, зумисний примітивізм. Дадаїзм — попередник сюрреалізму.

Деетнізація — процес утрати народом чи його окремими представниками своїх етнічних рис; розпочинається з втрати рідної мови, далі — національної самосвідомості та етнічної ідентифікації.

Деїзм — 1) ідеалістичне вчення, яке визнає Бога першоприн-

чиною світу, але заперечує його втручання в явища природи і суспільного життя; 2) форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва.

Декоративне мистецтво — галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, надають матеріальному середовищу проживання людини художніх, естетичних якостей. Д. м. поділяється на безпосередньо пов'язане з архітектурою монументально-декоративне мистецтво (створення архітектурного декору, рельєфів, статуй, вітражів, мозаїк, що прикрашають фасади й інтер'єри, а також паркової скульптури) і декоративно-ужиткове мистецтво (створення художніх виробів, призначених переважно для побуту).

Деміург (алегорично) — творець.

Демографія — наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Демократія — форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Демонологія — сукупність міфологічних народних уявлень і переконань, яка спирається на віру в існування злих духів (демонів).

Дёмос — народ, тобто основна частина населення країни, за винятком рабів та іноземців.

Депортація — насильницьке переселення груп населення чи навіть цілих районів з їх етнічної батьківщини чи територій тривалого проживання.

Депутат — виборний представник населення в постійно діючих органах влади; особа, уповноважена колективом для виконання якогось доручення.

Держава — форма політичної організації суспільства, що прив'язана до певної території. Базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства загалом і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Дефініція — роз'яснення чи витлумачення значення (сенсу) терміна чи поняття.

Децентралізація — управлінська політична система, за якої частина функцій централь-

ної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації регіонально-локальних програм.

Диктатура — необмежена влада, яка спирається на силу.

Дипломатія — офіційна діяльність глав держав, урядів та спеціальних органів зовнішніх зносин щодо здійснення зовнішньої політики й захисту прав та інтересів держави за кордоном.

Дисидент — людина, політичні погляди якої істотно розходяться з офіційно встановленими в країні, де вона живе; політичний інакодумець.

Дисидентство — морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Дискримінація — обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за ознаками расової чи національної приналежності, за ознакою статі, релігійними чи політичними переконаннями тощо.

Дитинець — укріплена центральна частина давнього міста на Русі.

Діадіма — начільна прикраса, що виглядає як оздоблений обруч, що одягається на голову.

Діаспора — 1) частина народу, що проживає поза країною свого походження. Діаспори утворилися внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду та інших соціальних причин; 2) будь-яке представництво етнічних одиниць за межами материнського етнічного регіону, які усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність.

Догмат — основне положення віровчення, обов'язкове для всіх віруючих, визнане як незаперечна істина, вічна і незмінна, яка не підлягає критиці.

Додекафонія — техніка композиції, заснована на застосуванні всіх 12 рівноправних, функціональних незалежних тонів хроматичної гами. Звуковим матеріалом оперують так, щоб жоден звук не повторювався, що часто призводить до беззмістовного хаотичного звучання.

Домінувати — переважати, панувати.

Дорічний ордер — один із трьох давньогрецьких архітектурних ордерів; позначається простотою й масивністю оздоблення. Походить від назви давньогрецької області Доріди. У Д. о. відсутня база у колони, він має просту форму капітелі, а також тригліфи й метопи у фризі.

Дра́ма — п'єса з гострим конфліктом соціального або побутового характеру, який розвивається у постійній напрузі.

Дуалізм — доктрина, яка твердить, що фізичні предмети є незалежними у своєму існуванні і природі від розумового акту пізнання і знання. Дуалізм також вважає, що існує відмінність між «ментальними» (розумовими) та «реальними» предметами і подіями, так що останні існують незалежно від того чи вони є пізнаними чи непізнаними спостерігачем.

Ду́ми — ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків XVI–XVIII ст. Жанр суто українського речитативного народного та героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні.

Дуумвірат — спільне правління двох найвищих службових осіб.

Духовна культура — один із трьох складників у поширеному поділі культури на матеріальну, соціальну та духовну. До сфери духовної культури тією чи іншою мірою належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика.

Е

Евакуація — виведення з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха, з театру воєнних дій у тил населення, поранених, полонених, а також матеріальних засобів; відведення військ із районів, які вони раніше займали.

Еволюція — процес поступових змін, суть яких полягає у спрощенні або ж ускладненні розвитку чого- або кого-небудь.

Екзальтація — надмірне захоплення чимось, збудження під впливом будь-чого, захопленість, захват, збудження, піднесення, вибух емоцій.

Екзистенціалізм — 1) ідеалістична філософська течія, що заперечує об'єктивність буття, реальним вважає лише існування людини та її переживань, твердить про беззмістовність життя, непотрібність суспільної діяльності; 2) течія літературного модернізму, що виникла в передвоєнні роки і поширилася під час і після Другої світової війни. Характерні риси: суб'єктивізм, індивідуалізм, песимізм, заперечення будь-якого насильства.

Екзогамія — звичай, який за часів первісного ладу забо-

роняв шлюби між особами однієї родової групи.

Еклектика — у найширшому значенні — механічне поєднання в одному вченні різно-рідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій. Еклектика свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довшеної системи, яка б пододала ці суперечності.

Експансія — загарбання державами та монополістичними об'єднаннями чужих територій, ринків, джерел сировини, економічне й політичне уярмлення інших країн.

Експатріація — добровільне або примусове залишення батьківщини. Зазвичай призводить до зміни або втрати громадянства.

Експресіонізм — напрям у європейській літературі та мистецтві перших десятиліть ХХ ст. Головним в експресіонізмі проголошувалося вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг до ірраціональності, загостреної емоційності та гротеску.

Експресія — виразність, підкреслене виявлення почуттів, переживань.

Експропріація — примусове вилучення майна у власність держави; позбавлення засобів

виробництва певного класу іншим класом, яке здійснюється економічним шляхом або за допомогою прямого насильства.

Екстрадиція — видача іноземній державі особи, що вчинила злочин.

Екстремізм — схильність до крайніх поглядів і дій.

Елітарна культура — культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість.

Еміґрація — масове переселення з батьківщини в іншу країну; тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення.

Емпіризм — 1) напрям у філософії, який єдиним джерелом пізнання вважає сприймання і досвід, а значення теоретичних узагальнень і логічного мислення недооцінює або зовсім заперечує; 2) схильність до практичної діяльності на шкоду теоретичним узагальненням.

Ендогамія — звичай, який за часів первісного ладу дозволяв шлюби лише між особами однієї суспільної групи.

Ендоетнонім — самоназва етносу.

Епіґрама — короткий вірш сатиричного, глузливого змісту, здебільшого спрямований проти якої-небудь особи.

Епістолярна творчість — форма викладу, коли твір написаний у формі листування персонажів або послання, а також приватне листування як джерело історії.

Ескіз — попередній начерк креслення, картини тощо.

Етатизм — необхідність і виправдання активного втручання держави в політичне, економічне, соціальне і духовне життя суспільства із застосуванням бюрократизації, централізації та концентрації політичної влади.

Етика — 1) наука, що вивчає мораль; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил певної соціальної групи.

Етнічна група — переселенська група вихідців з етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство країни проживання, не займає домінуючого становища в суспільстві і виявляє взаємну солідарність з метою збереження свого етнічного обличчя.

Етнічна консолідація — об'єднання чи навіть злиття споріднених і етнокультурно близьких етнічних спільнот в один етнос.

Етнічна культура — успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної та духовної культури, що визначає стиль життя, відіграє етноідентифікуючу роль, дає можливість виділити і протиставити себе іншим етносам.

Етнічна ментальність — сформовані в ході етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприймання членів етнічних спільнот.

Етнічна самосвідомість — спричинений міжпоколінними зв'язками, вихованням, традиціями, історико-культурною, політичною та ідеологічною орієнтацією акт свідомого вибору, вкорінення етнофора в історію, культуру, внутрішній світ і душу рідного етносу, усвідомлення ним етнічних інтересів, дій, мотивів, думок і можливостей.

Етнічна свідомість — матеріальна форма суспільної свідомості, розуміння необхідності існування етносу як цілісності, усвідомлення членами етнічної спільноти єдності свого походження, історичної долі та культурно-побутових традицій, своєї відмінності від інших етносів, переконання в існуванні особливої крові власного етносу.

Етнічні процеси — різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот упродовж їх існування.

Етнічні традиції — комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що передаються від покоління до покоління в майже незмінному вигляді.

Етнічність — складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини й етносів, що проявляються в мові, культурі, ментальності та стереотипах.

Етногенез — уся сукупність соціально-культурних і біологічних процесів, що проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення (на основі раніше існуючих компонентів) до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.

Етнографія — галузь історичної науки, яка вивчає культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Етнографічна група — внутрішня територіальна складова етносу зі слабо розвинутою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.

Етнос — стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території динамічна людська спільнота, що маючи самоназву (етнонім) і усвідомлюючи свою єдність, протиставляє себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняється від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Етюд — в образотворчому мистецтві — первісний допоміжний малюнок, виконаний з натури, для майбутнього твору.

Є

Євангелія — чотири церковні книги, що оповідають про життя Христа. Події, описані в цих книгах, легендарного характеру, яких багато у східних народів.

Єзуїт — член ордену відомого як Товариство Ісуса — християнського чернечого ордену Римо-Католицької Церкви; єзуїтів інколи називали «солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи».

Ж

Жанр — у мистецтвознавстві рід твору, що характеризується сукупністю формальних і змістовних особливостей.

Живопис — вид образотворчого мистецтва, художнє зображення видимого світу фарбами на будь-якій поверхні (полотні, дереві, папері тощо). Колір є найважливішим зображальним та емоційним засобом Ж. За призначенням поділяється на види: монументальний, станковий, театральнo-декораційний та мініатюру. За тематикою поділяється на жанри: побутовий, історичний, батальний, портрет, пейзаж, натюрморт, анімалістичний. Техніка Ж. (накладання фарб, закріплення на поверхні) різноманітна. Найпоширеніші фарби: олійні, клейові, темпера. У монументальному Ж. застосовують фреску, мозаїку, вітраж, у станковому поряд з олією — акварель, гуаш, пастель.

Жіночі школи — навчальні заклади для учениць виключно жіночої статі. Перші жіночі школи виникли в Київській Русі.

З

Загадки — короткі твори, в основу яких покладено дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього.

Замовляння — словесна формула, яка супроводжує обряди та ритуали, має магічну силу та

здатність впливати на оточуючий світ людей, духів з метою отримання певної користі.

Замок — укріплене житло феодала, оборонний об'єкт. У XIII–XIV ст. З. перетворився на складний комплекс споруд і на решті — на палацовий ансамбль.

Звичаєве право — система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом постійного дотримання упродовж тривалого періоду звичаїв нормативного характеру; відображає правову культуру і правову свідомість народу. Сформувалося на основі звичаїв, які існували ще до утворення держави.

Звичай — стереотипний, традиційний спосіб життя, правила поведінки, що зберігаються і постійно відтворюються членами суспільства. З. є своєрідною формою регуляції людської діяльності, передачі культурного досвіду від покоління до покоління.

Зернь — дрібні позолочені кульки, що впаювалися в персні та інші прикраси за часів Київської Русі.

Зміст і форма — категорії філософії, зміст — те, що підля-

гає «формуванню», елементи (складові) певної системи; форма — структура, принципи організації змісту. У процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це — формалізація. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це — інтерпретація.

Золоті ворота — головна урочиста брама давнього Києва, визначна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджено 1037 р. за Ярослава Мудрого. Назва походить від позолоченого купола надбрамної церкви.

I

Ідеал — взірець досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

Ідеалізація — приписування комусь, чомусь ідеальних властивостей; схильність вважати когось, щось кращим, ніж є в дійсності.

Ідентифікація — ототожнення, перенесення особистих якостей іншої людини на себе, намагання виробити в себе ті якості, які має вибраний взірець.

Ідентичність — відносно стійка, усвідомлена система уяв-

лень індивіда про самого себе, що суб'єктивно переживається як тотожність самому собі. Згідно з цією системою уявлень індивід відрізняє себе від зовнішнього світу та інших людей.

Ідеологізація культури — прагнення поставити культуру на службу певних соціальних груп, класів та інших спільнот.

Ідеологія — сукупність поглядів націй, класу, суспільної групи на їх місце у світі, на перебіг історії та ін. Ідеологія подібна до світської релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Ідол — об'єкт культу в язичницьких релігіях; предмет, який уособлює божество, зображує його або сам є об'єктом поклоніння.

Ієрархія — 1) поділ на вищі та нижчі посади, чини, соціальні групи залежно від їхнього суспільного і майнового стану; 2) порядок підлеглості нижчих осіб за чином, посадою вищим.

Ізборники — хрестоматії, книги, у яких містилися матеріали, уривки з інших творів.

Ікона — зображення Бога, святого, святих, яке є предметом релігійного поклоніння у православ'ї та католицизмі.

Іконоборство — релігійно-політичний рух VIII—IX ст. у

Візантії, спрямований проти вшанування ікон, мощей та інших предметів культу.

Іконографія — суворо встановлена система зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен.

Іконопис — мистецтво писання ікон. Це мистецтво особливо характерне для православної традиції.

Імідж — образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб, організації, держави з метою популяризації, політичної реклами тощо.

Іммігрант — іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Імперія — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Імперії виникають унаслідок загарбання території, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях

господарства країни й особливо в промисловості.

Інки — правлячий клан народу кечуа, що мешкав на території сучасної Перу і створив велику централізовану імперію зі столицею у місті Куско в Андах. Історично інками називали лише чоловічу частину клану правителів.

Інкультурація — процес входження людини в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом.

Інтегративна функція культури — полягає в здатності об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної, вікової, професійної або іншої приналежності у певні соціальні спільноти, а народи — у світову цивілізацію.

Інтелігенція — соціальний прошарок, що складається з усіх, професійно зайнятих розумовою працею.

Інтер'єр — внутрішній простір будівлі, приміщення.

Інтерлюдія — музична композиція, яка виконувалася між актами вистави для ілюстрації чи варіювання тотальності п'єси, заміна декорації або обстановки.

Інтермедія — невеличка комічна п'єса, або сценка, що виконувалась між актами основ-

ної драми, переважно не залежна від її змісту.

Інфляція — переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що спричиняє знецінення їх, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, реальної заробітної плати.

Інфраструктура — сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Іонічний ордер — один із трьох головних давньогрецьких архітектурних ордерів. Має струнку колону з базою і стовпом, які прорізані вертикальними жолобками. І. о. завершується капітеллю, що має два великі завитки. Характеризується легкістю пропорцій і багатшим декором усіх частин порівняно з доричним ордером.

Іронія — прихована насмішка, спеціально «вдягнена» у форму позитивної характеристики чи вихвалання.

Ірраціоналізм — учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), джерелом пізнання — інтуїція, почуття.

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей. Гегель вважав, що істина — це система знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Історична пам'ять народу — важливий компонент духовної культури етносу, що дає можливість підтримувати неперервність етнічної еволюції та передавати її наступним поколінням.

К

Канона́да — частина й тривала стрілянина з багатьох гармат, а також гуркіт стрілянини та розривів снарядів.

Кантата — великий музичний твір урочистого або лірико-епічного характеру для хору, соліста й оркестру.

Капела — в архітектурі — невелика споруда чи приміщення для молитов одного знатного сімейства, для зберігання реліквій, розміщення хористів та ін. Розташовувалися К. у храмах, бокових нефках або навколо хору. Будувалися також К., що стояли окремо.

Капіталі́зм — 1) суспільно-економічна формація, що приходить на зміну феодалізму; ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва за участю у контролі над ними; 2) економічна система, яка базується на свободі підприємництва, використанні найманої праці і на відкритій конкуренції, що сприяє розвитку ринкової економіки.

Капіте́ль — верхня частина колони, пілястри або стовпа, на яку спирається балка або архітрав. К. дістали детальну розробку в античних архітектурних ордерах.

Капітуля́ція — 1) припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених унаслідок переговорів; 2) переносно — відмова від боротьби, визнання власного безсилля.

Кардина́л — у католицькій церкві вища після Папи Римського духовна особа. З числа К. на конклаві обирається Папа.

Карні́з — горизонтальний виступ на стіні, який підтримує дах (покриття) споруди й захищає стіну від води, що стікає; має також декоративне значення. К. буває верхній, наприклад, в антаблементі, й проміжний.

Катехізіс — церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви.

Католи́зм, католи́цтво — один із головних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Догматичні особливості К.: визнання існування чистилища, догмати про виходження Святого Духа не тільки від Бога — Отця, а й від Бога — Сина, про непогрішимість Папи Римського як намісника Христа на Землі.

Ка́федра — 1) місце для викладача, лектора, промовця тощо; 2) у ЗВО — основна науково-навчальна група, що здійснює навчальну, методичну і науково-дослідну роботу з однією або кількох пов'язаних між собою наукових спеціальностей, а також підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

Кватро́ченто — італійська назва раннього Відродження в італійській культурі XV ст.

Ки́єво-Могиля́нська акаде́мія — навчальний заклад у Києві, який під такою назвою існував від 1659 до 1817 рр. Спадкоємець стародавньої Київської Академії, заснованої князем Ярославом Мудрим. Фактично всі сучасні українські виші

тією чи іншою мірою є духовними спадкоємцями цього закладу через вихованців Академії, які стали засновниками відповідних нових богословських, філософських і наукових шкіл у цих вишах.

Ки́єво-Печерська ла́вра — православний чоловічий монастир, заснований 1051 р. у Києві. К. П. л. відіграла значну роль у розвитку української культури, була центром літописання, іконопису, книгодрукування. Назву «Печерська» дістала від печер, у яких мешкали її перші поселенці-ченці. Засновниками К. П. л. вважаються ченці Антоній і Феодосій.

Ки́єво-Печерський па́терік — збірка оповідань про ченців Ки́єво-Печерської лаври.

Ки́ївська Русь — середньовічна держава у Східній Європі, що виникла в IX ст. унаслідок об'єднання східнослов'янських фінно-угорських народів під владою князів династії Рюриковичів.

Кири́лиця — один із двох давньослов'янських алфавітів (другий — глаголиця), названий за ім'ям Кирила — одного з просвітителів слов'ян, проповідників православ'я, братів Кирила та Мефодія. Створений на основі грецького алфавіту з додаванням кількох літер.

Кінетичне мистецтво — напрям у західному мистецтві 50–60-х років ХХ ст. Представники цього напрямку намагалися створювати рухомі конструкції, вдавалися до світових ефектів.

Кіномистецтво — мистецтво відтворення на екрані зображень, які викликають враження реальної дійсності.

Кітч — напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект.

Кіш — центральний орган управління Запорозької Січі. У його віданні перебували адміністрація, фінанси, суд козацької общини. Виник з часу заснування Січі в ХVI ст., обирався і контролювався козацькою державою.

Класицизм — один з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві ХVII–ХVIII ст., зразком для якого було класичне давньогрецьке й давньоримське мистецтво.

Клерикалізм — політичний напрям, що прагне посилити вплив церкви на суспільно-політичне й культурне життя країни.

Коаліція — 1) союз, об'єднання на добровільних засадах

для досягнення спільної мети; 2) тимчасовий воєнно-політичний союз двох або кількох держав, укладений для спільних дій проти будь-якої держави або групи держав; 3) угода між двома або кількома політичними партіями, часто для спільного створення уряду й участі в ньому.

Кодекс — єдиний систематизований законодавчий акт, у якому містяться норми права, що регулюють певну галузь суспільних відносин.

Козацтво — суспільний стан в Україні ХVI–ХVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську та азійську цивілізацію. Аналоги козакування на українських теренах відомі з давніх часів, але назва «козак» закріплюється за охоронцями прикордоння лише з другої половини ХV ст.

Колегія — школа, приватна гімназія ХVI–ХVII ст., яка утримувалася на кошти меценатів.

Колона — вертикальна опора, як правило, кругла в поперечному перерізі, стрижневий елемент споруди, несучої конструкції тощо. Складається з бази, стовбура й капітелі.

Колонізація — заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування по-

селень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Колорит — 1) гармонійне поєднання кольорів та їхніх відтінків у творі живопису; 2) характерна особливість художнього твору, а також епохи, місцевості тощо.

Колти (однина: колт) — характерні для слов'ян скроневі прикраси, що підвішувалися до головного убору, на стрічці чи металевих ланках — ряснах.

Комедія — жанр драми, у якому дійство і характери трактовані у формі смішного, веселого.

Композиція — побудова художнього твору, зумовлена змістом, характером і призначенням.

Компроміс — згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Комунікативна функція культури — полягає в передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формуванні на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми.

Консерватизм — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження та під-

римання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Консолідація — 1) вид об'єднаних етнічних процесів; 2) об'єднання окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за загальні цілі.

Конституція — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конструктивізм — зближення архітектури з практикою індустріального побуту.

Контркультура — напрям розвитку культури, який протистоїть офіційній, базовій, домінуючій, традиційній культурі, будь-які форми девіантної поведінки.

Контрреформація — релігійно-політичний рух у Західній Європі XVI–XVII ст., організований і очолений папством проти Реформації.

Контрфорс — вертикальний виступ стіни, призначений для збільшення її міцності й стійкості. Елемент готичної конструкції.

Конфедерація — союз суверенних держав, які, зберіга-

ючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних суспільних цілей.

Концептуалізм — напрям у середньовічному номіналізмі, представники якого доводили, що загальні поняття, так звані універсалії, реально не існують — вони є лише загальними поняттями.

Концептуальне мистецтво — одна з течій авангардизму, що розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, понять, концепцій. Його представники відмовляються від створення традиційного художнього твору і звертаються до концептуальних об'єктів, що виступають у формі ідей чи проектів і супроводжуються написами, текстами, іншими позаестетичними засобами.

Кон'юнктура — сукупність умов, стан речей, збіг обставин, що можуть впливати на хід і результат якоїсь справи або процесу (наприклад, економічна кон'юнктура).

Копний суд — суд сільської громади, який збирався в Україні у період середньовіччя. Діяв згідно зі звичаєвим «копним» правом. Суд чинили обрані громадою «копні мужі». Функціонально розрізнялися «гаряча копа» (для розшуку злочинця по гарячих слідах), «ве-

лика копа» (для судового слідства) та «завита копа» (для винесення вироку та його виконання). Серед покарань застосовувалися штрафи, тілесна та смертна кара, практикувалося умовне засудження. З часом компетенція цих судів була обмежена, хоча деякі його положення були кодифіковані в Литовських статутах.

Корінний етнос — етнос (плем'я, народність, нація), який споконвіку проживає на певній території. У деяких випадках К.е. називають аборигенами.

Корінфський ордер — один із трьох основних архітектурних ордерів. Має високу колону з базою, стовбуром, прорізаними жолобками й пишною капітеллю, що складається з ошатного різьбленого візерунка листя аканта, облямованого невеликими завитками. К. о. — пишний і урочистий ордер. Назва К. о. походить від назви давнього міста Корінфа.

Корчага — в Київській Русі X–XII ст. велика глиняна посудина з плескатим, круглим або гострим дном, вузькою шийкою та двома ручками. Використовувалася для зберігання зерна і рідин.

Космографія — опис Усесвіту в книгах, відомості з астрономії, метеорології, географії й геології.

Космополіти́зм — ідеологія заперечення патріотизму і державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення національних об'єднань, відстоювання лозунгу «людина — громадянин світу» і т. д.

Кочівництво — рухливі форми господарської діяльності та способу життя, що пов'язані з неосілими господарсько-культурними типами.

Криза політична — тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Кубі́зм — модерністська течія в західноєвропейському образотворчому мистецтві початку ХХ ст., представники якої зображували реальний світ у вигляді комбінацій геометричних форм (куба, кулі, циліндра, конуса тощо) та деформованих фігур.

Куль́т — інститут вшанування предметів, реальних чи фантастичних істот.

Куль́т особи — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Культу́ра е́тносу — вся сукупність господарсько-культур-

ного життя і побуту етносу в кожну з конкретних історичних епох.

Культу́рний релятиві́зм — утвердження рівності всіх культур, відмова від виділення систем культурних цінностей.

Культуроге́не́з — процес появи і становлення культури будь-якого народу і народності загалом і появи культури як такої в первісному суспільстві.

Ку́пол — просторове покриття будинків, споруд, що перекриває круглі, багатокутні, еліптичні в плані приміщення.

Ку́рїнь — 1) видовжена споруда з деревини, у якій жили козаки Запорозької Січі; 2) військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі.

Ку́рїзне віршува́ння — барокова поезія другої половини ХVII ст., яка стоїть на межі різних видів мистецтва. Це своєрідний химерний синтез зорового і слухового образів, перетин словесного та графічного вираження сенсу.

Курту́азна літе́рату́ра — придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної церковної літератури. Оспівувала лицарське кохання, слугування дамі, пригоди і подвиги лицарів.

Л

Латентна державність — обмежений суверенітет.

Легітимність — визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Лібрето — 1) словесний текст великого музично-вокального твору (опери, оперети тощо); 2) план сценарію балету або кінофільму; 3) короткий виклад змісту опери, балету тощо, який зазвичай видається окремою книжечкою.

Література оригінальна — література, що сформувалася і розвивалася на місцевому, національному ґрунті за часів Київської Русі XI–XIII ст.

Література перекладна — література часів Київської Русі XI–XIII ст., запозичена та перекладена з інших мов. Приймаючи християнство з Візантії, східні слов'яни не могли дістати від неї слов'янської літе-

ратури. Разом із християнством мусили прийти на Україну і книги, що були потрібні для Служби Божої.

Література полемічна — підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

Літопис — історико-літературний твір у Русі, пізніше в Україні, Московії та Білорусі, у якому оповідь велася за роками (хронологія). В інших країнах подібні давні твори мають назву «хроніки».

Лоджія — 1) приміщення в будинку, відкрите з фасадного боку й обгороджене парапетом або ґраткою; 2) окрема будівля галерейного типу.

Лозунг — заклик, у якому чітко, стисло виражено провідну ідею, завдання або вимогу політичної, громадської організації.

Локальний колір — основний і незмінний колір зображуваних об'єктів, умовний, позбавлений відтінків, які виникають у природі внаслідок дії освітлення й повітряного середовища.

Люстрації — в Речі Посполитій описи маєтностей для податкових і військових потреб, що проводилися щоп'ять років за ухвалою польського сейму 1562 р.

М

Ма́гія — загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей.

Максималі́зм — впадання в крайність при вимозі чогось надмірного.

Манна — невидима священна і таємна надприродна сила, що проявляється у щоденних справах.

Маніфе́ст — 1) письмове звернення верховної влади до населення у зв'язку зі значними політичними подіями; іноді містить законодавчі норми або сповіщає про прийняття важливих законів; 2) урочисте звернення, декларація політичних партій, громадських організацій тощо з викладом своїх політичних поглядів, програми.

Маніфеста́ція — публічний масовий виступ для вираження солідарності, підтримки або протесту.

Мандрівні дякі́ («мандровані дяки», «школярі», «спудеї», «нищі студенти», «бакалярі», «миркачі», «канцеляристи», «недоуки», «вандровані пахолки», «пиворізи») — представники української сміхової культури XVII–XVIII ст., творці бур-

леско-гумористичної літератури, що ознаменували появу низового бароко.

Маньєри́зм — стильова течія XVI – початку XVII ст. в європейській літературі й образотворчому мистецтві, яка відобразила кризу гуманістичної культури Відродження. Для неї характерні екзальтація та гіперболізм, суб'єктивізм, ускладненість, деформація пропорцій.

Маргіна́ли — етнічно дезорієнтовані, розгублені, спустошені і деетнізовані люди, котрі не інтегровані в жоден з етносів.

Маргіналіза́ція — незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Масова культу́ра — напрям у культурі другої половини XX ст., що характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове використання, розважальність, доступність. У матеріалістично-речовому розумінні — культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю.

Матріархат — термін, яким визначають домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Менталітет — відносно цілісна сукупність думок, вірувань, які створюють картину світу та зміцнюють єдність культурної традиції.

Менталітет — стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія.

Меншість етнічна — група людей тієї чи іншої приналежності, що істотно поступається за своєю чисельністю оточуючому їй іноетнічному населенню.

Метюпа — прямокутна кам'яна плита, часто прикрашена рельєфними зображеннями; входить у фриз доричного ордера.

Меценат — 1) римський політичний діяч I ст. до н. е., який уславився покровительством поетам і художникам; 2) у переносному значенні — багатий покровитель наук і мистецтв.

Мистецтво — 1) художня творчість загалом — література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-

вжиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини, об'єднуючі як художньо-образні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні — образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Міграція населення — переміщення населення, зміна його місця проживання.

Міжетнічна інтеграція — процес політичного, економічного та культурно-побутового зближення етносів і формування територіально-державних, міждержавних чи міжетнічних багатокультурних і багатомовних спільнот, у яких не відбувається зміни етнічної свідомості та етнічної самоідентифікації.

Мімікрія — 1) подібність одних тваринних чи рослинних організмів до інших або до предметів навколишнього середовища з метою самозбереження; 2) безпринципне пристосування до оточення, до умов життя.

Мініатюра — твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання. До М. належать книжкові ілю-

страції та невелике портретне зображення, виконане емаллю, гуашшю, аквареллю на папері, кістці, металі, фарфорі.

Мінімалізм — один із напрямів у мистецтві 60–70-х рр. XX ст., твори якого позбавлені зовнішньої декоративності, найчастіше зводяться до використання найпростіших геометричних фігур. М. представлений здебільшого скульптурою і живописом.

Міраклъ — один із жанрів середньовічної релігійно-повчальної драми, за основу якої бралися розповіді про «чуда», здійснені Богородицею. Сюжети запозичувалися з житій, апокрифів, східних переказів тощо. В українській літературі подібними до міраклю були деякі шкільні драми XVII–XVIII ст.

Містика — релігійно-ідеалістичні погляди, що визнають існування надприродних сил і можливість спілкування з ними людини.

Містицизм — релігійно-ідеалістичний світогляд, заснований на містиці.

Міф — оповідь, яка передає уявлення давніх народів про походження світу, явищ природи, про богів та легендарних героїв; виникає у всіх народів на ранній стадії розвитку для пояснення явищ природи.

Міщанство — суспільний стан за доби середньовіччя і нового часу, до якого належало населення міст і містечок. Основні сфери занять — ремесла, промисли, сільське господарство і торгівля.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог.

Модернізм — узагальнююча назва художніх напрямів XX ст. М. властивий розрив з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва, пошук нових художніх форм і виражальних засобів.

Монархія — 1) форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи — монарха; 2) царство, королівство, цесарство, імперія; 3) держава з монархічною формою правління.

Монографія — ґрунтовна наукова праця, у якій досліджується одне питання, одна тема.

Монополія — 1) виключне право на володіння будь-чим або здійснення якихось заходів; 2) характерне для капіталізму панування в певній галузі; 3) зосередження будь-чого в розпорядженні держави, однієї організації, фірми тощо.

Мораліте́ — повчальна алегорична драма, поширена в Західній Європі у XV—XVII ст. В Україну прийшла з розвитком шкільного театру кінця XVI – початку XVII ст. і проіснувала до середини XVIII ст. як різновид шкільної драми.

Н

Наймити — у середньовічній Україні позастановий прошарок населення, що складався з розореного сільського та міського люду, холопів, які були позбавлені засобів виробництва.

Натурфілософія — система умоглядних уявлень про природу. Обмеженість наукових знань про природу Н. намагалася компенсувати філософськими розумуваннями про неї. Н. виникла ще в античності, коли природничі науки тільки зароджувалися і всі знання про явища природи розвивалися в межах філософії. В період Середньовіччя Н. мала переважно умоглядний характер. В епоху Відродження Н. відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві. Натурфілософи того часу розвинули низку глибоких матеріалістичних та діалектичних ідей (напр., Д. Бруно висунув

ідею про нескінченність природи і незчисленність світів, що входять до її складу; М. Кузанський — ідею про збіг протилежностей у нескінченно великому і нескінченно малому).

Натюрморт — зображення неістот, як правило, — предметів домашнього побуту, плодів, квітів, забитої дичини тощо.

Націзм — назва фашизму в гітлерівській Німеччині.

Націоналізація — вилучення з приватної власності осіб у власність держави землі, промислових і транспортних підприємств, або цілих галузей народного господарства. Н. соціалістична — примусове вилучення соціалістичною державою землі, промислових, торговельних, транспортних, підприємств, банків, що належали експлуататорським класам; перетворення приватної власності на державну, загальнонародну, соціалістичну власність не змінює своєї капіталістичної природи.

Націоналізм — буржуазна ідеологія й політика в національному питанні, характерними приписами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціалістами, проголошення національної нетерпимості, розпалювання націо-

нальної ворожнечі. Н. виступає у двох формах: великодержавний шовінізм пануючої нації і місцевий націоналізм пригнобленої нації. Буржуазія використовує націоналізм для боротьби проти революційного руху; затушковуючи класові суперечності всередині нації, захищає свої інтереси, які вона видає за загальнонаціональні. Націоналізм докорінно протилежний пролетарському, соціалістичному інтернаціоналізму. Комуністичні партії рішуче борються проти буржуазного націоналізму.

Націоналізм — природне і відкрите демонстрування, відстоювання та захист етносами своєї самобутності, устремління до державно-політичної незалежності, патріотизм.

Національна ідея — масові чи індивідуальні елітарні етнічні ідеї, настанови, прогами, устремління, що спричиняють економічний, соціальний, політичний і духовний розвиток етносу, його національних форм буття та самостійну соціально-історичну творчість, прагнення етносу до ідеального влаштування свого соціально-культурного життя і поліпшення його умов.

Національна культура — система етнокультурних і со-

ціальних цінностей, символів, інтересів, сподівань, що співзвучні сучасним національним інтересам і настроям етносів.

Національна ментальність — специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання і розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя.

Національна меншіна (національна група) — частина національної спільноти (нації) поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території.

Національна свідомість — усвідомлення людьми своєї причетності до етносу; ідеологічний рівень етнічної свідомості, що на перший план висуває боротьбу за свої національні права, історичні традиції, державу, мову, культуру, засуджує зрадництво, вмотивовує політичні і воєнні дії національними інтересами та потребами.

Національність — термін для означення приналежності людини чи групи людей до певної етнічної спільноти.

Нація — особливий стан розвитку етносу, пов'язаний із творенням державності, національно-державних символів, атрибутів, національної свідомості і культури.

Нація — стійка історична спільність людей, що визначається соціальними зв'язками певної формації і характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням у суспільній свідомості й суспільній психології.

Національний дохід — новостворена у сфері матеріального виробництва вартість, або частина сукупного (валового суспільного) продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Неокласицизм — течія в літературі та мистецтві XVIII — початку XX ст., що ґрунтувалася на стилізації зовнішніх форм античного мистецтва, італійського Відродження і частково класицизму.

Неоплатонізм — ідеалістичний напрям у філософії, що виник у період занепаду Римської імперії (III–VI ст.). Це була остання спроба поєднати на основі платонізму різні системи античної філософії і використати їх для боротьби з християнським монотеїзмом. Згідно з Н. творцем світу є надчуттєве абстрактне «єдине», що може бути сприйняте людиною лише в екстазі.

«Єдине» шляхом випромінювання, витікання (еманації) виділяє з себе світовий розум (світ ідей), світову душу, природу (чуттєвий матеріальний світ). Матеріальний світ є чимось ілюзорним, гріховним. Метою людини, за Н., є звільнення від усього тілесного, досягнення блага («єдиного») шляхом екстазу. Н. мав вплив на християнство та середньовічну і почасти містичну філософію Нового часу. У часи Відродження Н. перетворився на один із найвпливовіших філософських напрямів.

Неореалізм — напрям в італійському кіно і літературі 40–50-х років XX ст. Визначними рисами неореалізму є демократизм і гуманізм, увага до життя простої людини, наявність документальної основи твору (принцип вірності факту).

Неоромантизм — умовна назва естетичних тенденцій, що виникли в літературі на межі XIX–XX ст. Течія раннього модернізму.

Нерв'юр — в архітектурі виступне і профільоване ребро здебільшого готичного хрестового склепіння.

Нересітрове козацтво — українські козаки, які не потрапили до реєстру і тому втрачали привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої.

До 1648 р. окремо від реєстрових вони обирали свого гетьмана і старшину.

Неф (нава) — приміщення у вигляді галереї, витягнуте в плані й відокремлене від інших приміщень рядом арок або колон. У храмах виділяються головний неф та бічні.

Новації — оновлення, зміна.

Новела — невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво ви-mальованою дією.

Номіналізм — напрям у середньовічній філософії, представники якого вважали, що реально існують тільки окремі речі, а загальне поняття (універсалії) є лише назвами або іменами, що їх створило людське мислення.

О

Образотворче мистецтво — умовна назва видів пластичних мистецтв: живопису, скульптури, графіки. На відміну від так званих необразотворчих видів, в основі творів О. м. лежить використання і творче переосмислення явищ реальної дійсності. Залежно від специфіки засобів художнього ви-

раження різні види О. м. відтворюють такі об'єктивні особливості навколишнього світу, як об'єм, колір, простір, матеріальну форму предметів, світлоповітряне середовище. Окрім фіксації образу безпосереднього чуттєвого сприйняття О. м. доступне відображення розвитку подій у часі, динамічності дії, розкриття психологічного й емоційного змісту зображуваної ситуації, духовного світу людини.

Окультизм — містичне вчення, що визнає можливість безпосередніх зносин із потойбічним світом.

Олельковіцький ренесанс — період формування гуманістичного світогляду в українській культурі, коли в центрі уваги постало земне життя людини і її діяльність.

Олігархія — одна з форм державного правління, за якої політичне й економічне правління здійснюються невеликою групою осіб.

Оп-арт — напрям у мистецтві модернізму 60-х років ХХ ст., що розробляє в живописі й графіці декоративні ефекти простих геометричних форм, зазвичай розрахованих на оптичний ефект.

Опера — музично-драматичний твір, що поєднує інструментальну музику з вокаль-

ною, текст та образотворче мистецтво, і призначений для виконання в театрі.

Опозиція — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група. Особи, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом.

Оранта — один з основних канонів зображення Божої Матері. Оранта зображувалася з піднятими вгору руками — жест адорації (моління).

Ораторія — великий музичний твір для хору, солістів-співаків та симфонічного оркестру, написаний на драматичний сюжет, але призначений для концертного виконання.

Оркестр — у сучасному значенні колектив музикантів, призначений для сумісного виконання музичних творів.

Офорт — 1) поширена в графічному мистецтві техніка глибокого друку; 2) спосіб одержання зображень із металевої пластинки шляхом витравлення азотною кислотою («міцною водою»). Офорт виконується продряпуванням сталеву голкою рисунка по граверному ґрунту, з подальшим травленням пластинки, з якої

зображення друкується на папір. Офорт був винайдений на межі XV–XVI ст. і використовується до цього часу.

Охлократія — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, «маси»; один зі способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

П

Палітра — зазвичай прямокутна чи овальна пластина з отвором для утримання пальцем, призначена для змішування олійних фарб художником під час роботи над картиною чи ескізом. В переносному значенні — набір фарб, що використовує художник.

Панфутуризм — літературне угруповання футуристів в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р., що було ідейно пов'язане із загальним футуристичним напрямом в Італії та Росії, але мало питомі особливі риси й існувало досить автономно.

Панегірик — жанр ораторського і поетичного мистецтва, що виник у Стародавній Греції. Пізніше набув іронічного значення за надмірне вихваляння.

Пантеїзм — філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією. Методологічну основу П. становили вчення про витікання (еманацію) нижчих сфер буття з вищих та вчення про безпосереднє надрозумне пізнання Бога. Пантеїстичні ідеї були поширені в епоху Відродження (М. Кузанський, Д. Бруно).

Парсуна — умовна назва творів українського та російського портретного живопису XVII–XVIII ст. Перші парсуни, на яких зображувалися реальні історичні особи, не відрізнялися від творів іконопису. У другій половині XVII ст. П. розвивалася за двома напрямками. Перший характеризувався впливом іконописного начала, другий — впливом іноземних художників.

Патерик — життєпис святих отців церкви, збірка оповідань про життя подвижників християнської віри. Перші П. були складені в IV–VII ст. У різний час і в різних країнах були складені такі П.: Синайський, Єгипетський, Скитський, Азбучний, Єрусалимський, Римський. За зразком перекладних П. написаний Києво-Печерський патерик.

Патріархат — термін, яким визначають домінуюче становище чоловіка у суспільстві і сім'ї.

Пейзаж — жанр образотворчого мистецтва (або окремий твір цього жанру), у якому основним об'єктом зображення є природа. У П. відтворюються реальні або уявлені художником види місцевості, архітектурних споруд, міст, морські види та ін.

Пектораль — шийна прикраса, що закривала груди, часом і плечі.

Перспектіва — система способів зображення предметного світу на площині відповідно до закономірностей зорового сприйняття людиною різних предметів. В образотворчому мистецтві лінійна П. використовується для побудови ілюзорного простору на площині. У повітряній П. предмети змінюють свій колір, при цьому чіткість обрисів залежить від відстані до тієї площини, на якій вони зображуються.

Перформанс — один із напрямів у модерністському мистецтві 60-х років XX ст. Складається з виконання якихось спланованих дій перед публікою. Глядачі обмежуються пасивною роллю, участі в дійстві не беруть.

Піктографія — малюнкове письмо, у якому поняття (ідеї) передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених зображень (піктограм).

Пілон — масивний стовп, підпора склепінь, арок, перекриттів мостів.

Пілястра — прямокутний у плані плоский вертикальний виступ на площині стіни або потужного стовпа, що споруджується для підсилення несучих конструкцій та для композиційного розчленування стіни. П. має базу, стовбур, капітель, тобто ті самі частини та пропорції, що й колона ордера.

Пісня історична — це фольклорний твір, присвячений певній історичній події, чи відомій історичній постаті. У П.і. висловлюється ставлення народу до історичних подій чи героїв.

Пластичні мистецтва, мистецтва просторові — поняття, що об'єднує всі види мистецтва, твори яких існують у просторі. П. м. умовно й відносно поділяють на образотворчі й необразотворчі. До образотворчих належать: живопис, скульптура, графіка, монументальне мистецтво; до необразотворчих — архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво.

Платонізм — напрям античної філософії. Засновник —

давньогрецький філософ Платон. Найважливішою частиною філософії Платона, на якій розвинувся П., було вчення про три головні онтологічні субстанції: «єдине», «розум» і «душу». Основою будь-якого буття і вихідним пунктом будь-якої дійсності, на думку Платона, є «єдине», бо воно не має ознак і частин, початку і кінця. Для пояснення буття П. розвинув теорію про наявність нетілесних форм речей, які він називав «образами» або «ідеями», і ототожнював з буттям. «Ідеї» Платон протиставляв небуттю, ототожнюваному з матерією і простором. Почуттєвий світ, за Платоном, — породження «ідей» і «матерії» і є проміжною ланкою між ними. «Ідеї» вічні, вони не виникають і не зникають, безвідносні, не залежать від простору і часу. Почуттєві, матеріальні речі — тлінні, залежать від простору і часу. У центрі космології Платона — вчення про «світову душу», психології — вчення про те, що душа ув'язнена в темниці нашого тіла, і про перевтілення душі. Джерелом пізнання Платон вважав спогади безсмертної душі людини про світ ідей, який вона споглядала до вселення у смертне тіло. Перші наступ-

ники Платона (Платонівська Академія) не піддали суттєвим змінам його ідеї. Згодом послідовники П. значно посилили містичний зміст учення Платона. З III ст. П. фігурував переважно як неоплатонізм (див. Неоплатонізм).

Плém'я — одна з найдавніших форм етнічної спільноти, яка складалася з родів.

Плéнер — 1) відтворення колористичного багатства природи в живописі; 2) заняття живописом на відкритому повітрі.

Плюралізм — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протидії політичних партій та громадсько-політичних організацій.

По́етика — галузь літературознавства, наука про основні закономірності розвитку художньої літератури як мистецтва слова.

Полéміка — суперечка в суді, на диспуті, зборах; зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-яких наукових, політичних, літературних та інших питань.

Поліс — місто-державка, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території; особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції.

Політеїзм — багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Політична система — сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, відносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Поліхромія — у широкому сенсі принцип багатобарв'я при розмальовуванні або використання багатоколірного матеріалу в архітектурі, скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві.

Поп-арт — неовангардистський напрям 60-х років XX ст., що, на противагу абстрактному мистецтву, має предметний характер. Митці цього напрямку використовують у своїх композиціях побутові предмети, промислові відходи тощо.

Порта́л (лат. *porta* — вхід, ворота) — архітектурно виділений на фасаді вхід у великий

будинок, переважно громадського призначення.

Посполіті — узагальнена назва некозацького населення (селян, міщан, підсусідків та ін.) в Україні XV–XVIII ст.

Постмодерн — напрям у сучасній культурі, що сформувався у 70-х роках XX ст.

Популізм — схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятих для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо вирішення суспільних проблем.

Правова держава — тип держави, в основі якої — верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Прагматизм — теорія та практика, основою яких є визнання досягнення поставленої мети (нерідко за будь-яку ціну) головним критерієм результативності діяльності.

Приватизація — процес перетворення будь-якої форми власності (державної, колективної, особистої тощо) у приватну; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, трансформація державних під-

приємств та організацій в акціонерні, колективні, кооперативні, приватні тощо.

Пріоритет — першість у відкритті, винаході, висловлюванні ідеї; переважне право, значення чогось.

Пропорції — співвідношення розмірів елементів художнього твору, а також окремих елементів усього твору загалом. Розрізняють архітектурні П. і П., які використовують для зображення людського тіла й обличчя.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Протекціонізм, як правило, реалізується через митну політику.

Проторенесанс — етап в історії італійського мистецтва (зародився в XI–XII ст., особливо розвинувся в XIII — на початку XIV ст.). Передував добі Відродження. Для мистецтва П. характерне посилення реалістичних тенденцій, орієнтування на античне мистецтво.

Профільований — вертикально перерізаний.

Психічний склад етносу — специфічний спосіб сприйняття та відображення членами

етнічної спільноти різних сторін навколишньої дійсності.

Пуританізм — 1) в Англії та Шотландії в XVI та XVII ст. — релігійно-політичний рух буржуазії, спрямований проти абсолютизму й англіканської церкви; 2) переконання, погляди, поведінка пуританина; 3) суворе (часто надмірне) дотримання чистоти звичаїв, високої моральності тощо.

Р

Рака — ковчег з мощами святих, що виготовляється за звичай у формі труни. У християнстві рака — місце зберігання останків святих, які в ній перебуватимуть до дня Страшного Суду; аналог труни.

Ракурс — вигляд різних предметів, фігур, архітектурних форм у перспективі.

Раси — пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються проявами певної сукупності спадкових зовнішніх фізичних (морфологічних і фізіологічних) ознак.

Рагуша — будівля міського самоврядування, у якій передбачено залу для засідань, а

також приміщення для відвідувачів.

Раціоналізм — 1) філософський напрям, який стверджує, що розум є вирішальним джерелом істинного знання; 2) практичне ставлення до життя.

Реалізм — художній метод у літературі і мистецтві, що відображає реалістичну картину подій, явищ і т. ін.

Революція — докорінна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; переворот у житті суспільства, який зумовлює ліквідацію віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Релігія — система поглядів, світосприймання і світовідчуття, що передають віру людини в існування Бога і мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

Рельєф — скульптурне зображення на площині. Р. може бути самостійним твором скульптури або частиною архітектурної композиції. Його застосовують також у декоративних виробках. За відношенням до площини фону розрізняють Р. опуклий (горельєф, барельєф) і заглиблений (койланогліф).

Ренесанс — див. Відродження.

Республіка — держава, у якій органи влади формуються

за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

Реформа — перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Реформація — широкий суспільний рух у Західній та Центральній Європі XVI ст., що поєднував у собі суспільно-політичні і релігійні течії. Р. розпочалася в Німеччині з виступу Мартіна Лютера. Р. поклала початок багатьом протестантським церквам.

Ризниця — спеціальне приміщення для зберігання риз і церковного начиння в християнських храмах.

Риторика — мистецтво красномовства, яке виникло у Стародавній Греції, де було розроблено багато стилістичних прийомів ораторського мистецтва та художньо-літературної мови.

Ритуал — церемонія, дійство здебільшого релігійного призначення, що має символічний характер; забезпечує згуртованість суспільства, відвертає конфлікти та нейтралізує агресивність; більш сувора форма регулювання поведінки, ніж звичай.

Рід — кровно-споріднена група людей, пов'язаних єдиним походженням по материнській чи батьківській лінії.

Рококо́ — стиль, що набув розвитку в європейських пластичних мистецтвах першої половини XVII ст.; виник у Франції. Для стилю характерні декоративність, химерність і фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм.

Романський стиль — стиль, що набув поширення в країнах Західної, Центральної і частково Східної Європи у X–XII ст. (подекуди й у XIII ст.). Найбільш повно й широко виявився в архітектурі. Споруди Р. с. вирізнялися важкими формами й масивністю (замки, міські оборонні споруди, монастирські комплекси фортечного характеру). В образотворчому мистецтві Р. с. переважали фреска, мініатюра (оформлення рукописів).

Романтизм — художній метод, що склався наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і поширився як напрям (течія) у літературі й мистецтві Європи та США. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини. Вони зображали незвичайні явища та обставини, особливих героїв з сильним характером і пристрастями.

Ротонда — кругла в плані споруда (храм, мавзолей, павільйон, зала), перекрита куполом.

Руст — камені (квадри) з грубо обтесаною або опуклою лицьовою поверхнею. Р. створює враження масивності будинку.

С

Садово-паркове мистецтво — мистецтво створення садів, скверів, парків. У С. п. м. природний рельєф і рослинність поєднуються з архітектурою.

Сакральний — священний, що належить до релігійного культу та ритуалу.

Самоідентифікація — соціально-психологічний процес, що являє собою усвідомлення соціальною групою своєї тотожності (єдності усіх членів на основі будь-яких ознак), а окремим індивідом — своєї приналежності до певної групи.

Самосвідомість — індивідуально-психологічний та соціально-психологічний процес усвідомлення людиною чи соціальною групою своїх якостей, становище в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Саркофаг — невелика гробниця з каменю, дерева, часто прикрашена декоративними рель-

єфними зображеннями, орнаментами.

Світлотінь — контрастне виявлення освітлених і тінюваних місць на формі, яке сприяє зоровому сприйманню пластички та об'ємності предмета. С. та її теорія розроблялися майстрами Відродження. Відтоді С. використовується як один із засобів, що визначають виразність художнього твору.

Символ — предмет, дія, які слугують для умовного позначення будь-якого образу, поняття, ідеї.

Символізм — модерністський літературний напрям кінця XIX–XX ст. Виник у Франції. Символісти відмовилися від зображення реалій життя і метою своєї творчості вважали пошук прихованої краси світу. На місце художнього образу вони ставили художній символ, що має кілька значень. Намагалися надати своїм творам музикальності, милозвучності, бо тільки музику вважали мистецтвом.

Синкретизм — 1) злитість, нерозчленованість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад первісного мистецтва; 2) у філософії — різновид еkleктизму, поєднання суперечливих поглядів.

Синтез — 1) метод вивчення предмета в цілісності, єдності й взаємозв'язку його частин; 2) органічне поєднання різних компонентів у одному цілому; узагальнення, висновок з чого-небудь.

Склепіння — архітектурна просторова конструкція, перекриття або покриття споруд, які мають геометричну форму, утворену опуклою криволінійною поверхнею.

Скульптура — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірну форму й виконуються з твердих або пластичних матеріалів (камінь, глина, метал, гіпс тощо). Розрізняють два основні різновиди С.: круглу і рельєф. Кругла С. — статуя, скульптурна група, торс, бюст тощо. Вона вільно розміщується в просторі й потребує кругового огляду. Рельєф передбачає зображення на площині, яка утверджує його тло.

Смальта — кольорове непрозоре скло у вигляді шматочків, застосовуване для виготовлення мозаїк.

Станкове мистецтво — термін, яким позначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живописі — картина, у скульптурі — статуя, погруддя та ін.

Статуя — один з основних видів скульптури; об'ємне зображення людської фігури або тварини (рідше якоїсь фантастичної істоти).

Стилобат — 1) у давньогрецькій архітектурі підніжжя колонади; 2) верхня частина східчастого цоколю будинку.

Стиль — у літературі та мистецтві — єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам та епохам у розвитку літератури і мистецтва. У вузькому значенні С. — індивідуальна манера, своєрідні неповторні ідейно-художні особливості творчості митця; 2) спосіб, прийом, метод роботи.

Стиль життя етносу — властиві етносу культурно-побутові особливості, що проявляються в матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах.

Стоїцизм — філософський напрям, що виник в античну добу. Вважаючи відчуття єдиним джерелом пізнання, стоїки твердили, що воно має три етапи: уявлення про реально існуючу річ; узгодження цього уявлення з попереднім уявленням про цю річ; сприймання і,

нарешті, переробка цього сприймання розумом людини, або здоровим глуздом, цей акт є вже практикою. Першооснову всього суцього стійки вбачали у творчому вогні, який вони отожднювали з субстанцією, матерією взагалі. Вогонь, повітря, вода і земля — елементи, з яких складаються окремі, конкретні речі — це лише форми зміни субстанції, або «першоматерії», яка є вічною і кількість якої не збільшується і не зменшується, а лише переходить з одного стану в інший. Матеріальність охоплює все суще, зокрема душу й Бога. На думку стоїків, Світ єдиний. Він складається з однакової матерії, причина руху й змін якої — в ній самій. Найважливішою частиною філософії С. є етика, а найхарактернішою рисою — заперечення законності рабства і взагалі будь-якої залежності людини, оскільки це суперечить самій природі людини. Моральність, на думку стоїків, полягає в тому, щоб керуватися розумом, який є частиною світового розуму, і жити згідно з природою.

Субетнос — внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням

себе іншим на основі взаємної компліментарності, локальною і загальноетнічною самосвідомістю.

Субкультура — спільнота людей, чії переконання, погляди на життя і поведінку відмінні від загальноприйнятих або просто приховані від широкої публіки, що відрізняє їх від ширшого поняття культури, відгалуженням якої вони є.

Суверенітет — повна незалежність країни, нації, народу в галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

Суперетнос — етнічна система, яка складається з декількох етносів, що виникають одночасно в одному регіоні, пов'язаних ідеологічно, економічно та політично.

Супрематизм — різновид абстракціонізму; твори супрематизму є комбінаціями кольорових геометричних фігур (квадрат, трикутник, коло).

Схоластика — середньовічна шкільна філософія, що мала на меті обґрунтування, захист і систематизацію теології. Об'єктом вивчення С. є духовний світ людини, який перетворюється нею на абстрактну схему й абсолютизується. С. властиві умоглядність, догматизм, звернення до Біблії як до найвищого критерію істинності. Ранньосхо-

ластичні вчення пов'язані переважно з неоплатонізмом, пізня С. ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізму. У XVI ст. відбувається певне відродження С., яка була ідеологією Контрреформації.

Сцієнтизм — науковість.

Сюрреалізм — модерністська течія в літературі і мистецтві XX ст., яка намагається джерела творчості знайти в підсвідомості.

Т

Табу́ — особливі релігійні, моральні, етичні, соціальні та інші заборони на предмети, дії, обряди, слова, думки та ін., порушення яких, за віруваннями, спричиняє нещастя, хвороби і смерть, що посилаються богами і духами.

Тектоніка — конструктивна особливість будівлі, що виявляється у співвідношенні її частин, пропорціях тощо.

Тенденція — напрям розвитку якогось явища.

Теологія — богослов'я, наукоподібний теоретичний виклад певних релігійних поглядів.

Теоцентризм — філософський принцип, згідно з яким Бог є центром Усесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Територія етнічна — ареал, у межах якого живуть групи людей, що належать до того чи іншого етносу та відтворюють в його межах свою культуру.

Типізація — художнє узагальнення певних життєвих явищ; одна з особливостей творчого методу літератури і мистецтва.

Тиранія — 1) одноосібне правління, що встановлюється внаслідок насильного захоплення влади; 2) панування за допомогою жорстоких засобів.

Толерантність — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Топонім — назва місцевості, яка переноситься на її населення незалежно від його етнічної приналежності.

Тоталітаризм — форма державного правління, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства, ліквідацією демократичних свобод.

Тотемізм — віра в надприродний зв'язок родової групи людей із представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів.

Травестія — один із різновидів бурлескної, гумористич-

ної поезії, в якому твір серйозного або й героїчного змісту та відповідної форми переробляється, «перелицьовується» у твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Трагедія — драматичний твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізації.

Трагікомедія — вид драматичних творів, який має ознаки як трагедії, так і комедії.

Традиція — спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до наступного у вигляді звичаїв, правил поведінки тощо.

Трансепт — поперечний неф або кілька нефів, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нефи культової будівлі.

Тригліф — елемент фриза в доричному архітектурному ордері у вигляді прямокутної плити з вертикальними рівначками-прорізами. Т. на фризі чергується з метопами.

Тріумфальна арка — монумент (брама з одним або трьома арковими отворами) на честь визначної події, прикрашений скульптурами, рельєфами та пам'ятними написами.

У

Узурпація — протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на щонебудь.

Універсалії — філософський термін, який вживали на позначення загальних понять.

Унітарна держава — форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Урбанізація — процес скупчення населення та економічного життя у великих містах; розповсюдження рис та особливостей, властивих місту, промислового центру.

Ф

Фасад — зовнішній бік будинку або споруди.

Фашизм — крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої — синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид тоталітаризму.

Федерація — форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Феєрія — один із жанрових різновидів драми, якому властиві фантастично-казковий сюжет, наявність фантастичних персонажів. Драми-феєрії виникли в Італії у XVII ст.

Феномен — виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Фетиш — неживий предмет, наділений, за уявленням віруючих, надприродними властивостями. Найпоширеніші Ф. — амулети, обереги, талісмани.

Фетишизм — поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.

Фільварок — на Правобережній Україні XIV – I пол. XIX ст. комплекс господарських будівель та земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, застосовуючи працю дворової челяді, а з XVI ст. — кріпаків. Щодо поміщицьких господарств назва вживалася на Правобережній Україні до 1917 р., а на західноукраїнських землях — до кінця 30-х років XX ст.

Фовізм — один із напрямів модернізму, якому властиві поєднання яскравих, «агресивних» кольорів, декоративність, пластичні деформації предметів.

Фольклор, або традиційна народна творчість — художня колективна літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культи і вірування, а також відбиток світу думок, уявлень, почуттів і переживань, народнопоетичної фантазії.

Фольклористика — наука, що вивчає фольклор: його сутність, тематику, специфіку, закономірності, особливості та взаємозв'язок з іншими видами мистецтва.

Форум — у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд.

Фреска (італ. *fresco* — свіжий) — живописний твір, виконаний водяними фарбами на свіжій вогкій штукатурці.

Фриз — 1) середня горизонтальна частина антаблемента; 2) декоративна смуга, що обрамляє площину підлоги, верх стіни тощо.

Футуризм — авангардистський напрям у літературі і мистецтві, представники якого намагалися створити мистецтво

майбутнього, відкидали класичну художню спадщину, насаджували ідеї фантастики, урбанізму, крайнього формалізму.

Х

Халупники — категорія найбіднішого міського та сільського населення в Україні XVI–XIX ст., яке не мало власної землі й володіло лише хатами (халупами) та невеликими садибами. Халупники наймитували або займалися ремеслом, відбуваючи пішу панщину та інші повинності.

Хепенінг — напрям у модерністському мистецтві, що виник у кінці 50-х років XX ст. у США. В основі Х. — виконання художником якоїсь незапланованої дії перед публікою та за її участю.

Хори — у ранньохристиянських церквах місце перед вівтарем, передбачене для півчих і відділене огорожею від решти приміщень церкви. Пізніше в західноєвропейських країнах Х. стала називатися вся східна (вівтарна) частина церковного будинку. Х. називається також балкон або галерея всередині великої парадної зали.

Ц

Централізація — зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Церковне звичаєве право — сукупність правил поведінки, що не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково слід було дотримуватися в житті (наприклад, поведінка в церкві, під час богослужіння, виконання повинностей на користь церкви тощо).

Церковні селяни — категорія феодално залежного сільського населення, піддані різних церковних інституцій, що мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності. У II пол. XIX ст. церковні селяни внаслідок проведення секуляризаційних реформ були переведені у безпосереднє відання держави.

Цивілізація — будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий даним суспільством.

Цо́коль — нижня частина зовнішньої стіни будівлі, яка розміщена безпосередньо на фундаменті і трохи виступає.

Ці́нності — свідомі чи неусвідомлені, характерні для індивіда чи групи індивідів уявлення про бажане, що визначає вибір з урахуванням можливих коштів та засобів дій.

Ці́ннісні орієнта́ції — узагальнена концепція природи, місця людини в ній, ставлення до людей, тип міжособистих відносин і відносин людини з навколишнім світом.

Ч

Чінквечéнто — італійська назва періоду розквіту культури Високого та Пізнього Відродження XVI ст. і поширення маньєризму.

Ш

Шкі́льна дра́ма — жанр латиномовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVI ст. у країнах Західної Європи. В Україні Ш.д. поширилась у XVII–XVIII ст., створювалася викладачами та учнями братських шкіл, спрямовувалася проти експансії католицизму.

Шкі́ці — попередній начерк креслення, картини тощо.

Шля́хта — дворянський стан у Польщі, Литві, Україні в XIV–XVII ст. Походить від лицарства, яке мало станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищим прошарком шляхти були так звані можновладці — магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком шляхти було відбуття військової повинності в обмін на різноманітні привілеї. 1374 р. шляхту було звільнено від усіх податків, окрім земельного. Краківський (1433) привілей гарантував шляхті особисту недоторканність. Цереквицький привілей 1454 р. зобов'язав короля обговорювати зі шляхтою законотворчі питання, початок війни. 1447 р. всі попередні привілеї були поширені на українську шляхту. У 1496 р. — українська католицька та польська шляхти були зрівняні у правах. З 1573 р. згідно з «Артикулами» Генріха Валуа шляхта отримала право організації конфедерацій та збройних повстань проти короля.

Шовіні́зм — агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти
усіх галузей знань

Укладачі:
ЛИТВИНСЬКА Світлана Віталіївна
СЕНЧИЛО Надія Олексіївна
СКУРАТІВСЬКА Людмила Григорівна
ЧУХЛІБ Тетяна Михайлівна

В авторській редакції

Технічний редактор *А. І. Лаєринович*
Коректор *О. О. Крись*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Чорної*

Підп. до друку 11.02.2021. Формат 60x84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 3,25. Обл.-вид. арк. 3,5.
Тираж 50 прим. Замовлення № 16-1.

Видавець і виготівник
Національний авіаційний університет
03680. Київ-58, проспект Любомира Гузара, 1.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002